

Концепт “моральне виховання” у сучасній парадигмі формування особистості дошкільника

У статті розглядається сутність узагальненого визначення поняття “моральне виховання” стосовно дітей дошкільного віку в контексті їх особистісного зростання. Розкрито особливості становлення особистості дошкільника у поглядах класиків зарубіжної і вітчизняної психології та сучасників. Подано основні концептуальні позиції щодо єдності процесів морального виховання і формування особистості на етапі дошкільного дитинства. Визначено вплив міжособистісних взаємин на формування морального досвіду дошкільників.

Ключові слова: моральне виховання, дошкільник, формування, становлення, особистість, міжособистісні взаємини, виховний вплив, моральний розвиток, моральний досвід.

В статье рассматривается сущность обобщенного определения понятия “нравственное воспитание” относительно детей дошкольного возраста в контексте их личностного роста. Раскрыты особенности становления личности дошкольника на основе анализа взглядов классиков зарубежной и отечественной психологии, а также современников. Представлены основные концептуальные позиции единства процессов нравственного воспитания и формирования личности в периоде дошкольного детства. Определено влияние межличностных взаимоотношений на формирование нравственного опыта детей.

Ключевые слова: нравственное воспитание, дошкольник, формирование, становление, личность, межличностные отношения, воспитательное воздействие, нравственное развитие, нравственный опыт.

Постановка проблеми. Нинішній етап реформування дошкільної освіти в Україні знаменується змінами в осмисленні процесу формування особистості дитини. Одним із стратегічних завдань сьогодення є “формування особистості дитини” (ст. 7 Закону України “Про дошкільну освіту”) [9, с. 6]. Це пов’язано з тим, що акцентуація лише на інтенсивній інтелектуалізації призводить до внутрішньої особистісної дисгармонії. Саме означена причина зумовила потребу забезпечення морального зростання, що здійснюється в ході особистісного становлення в період дошкільного дитинства. Дошкільний вік – це етап закладання основ особистісного розвитку та накопичення початкового морального

досвіду, необхідного для входження в соціальне середовище. Отже, середовище можна розглядати як джерело впливу на особистість, що безпосередньо визначає поведінку. Відповідно підґрунтям та рушійною силою розвитку особистості виступають групова діяльність і спілкування у ній, як чинники морального виховання, завдяки чому відбувається рух особистості в світі людей, прилучення її до моральних норм, цінностей, ролей, високої культури. Перетворення особистості у власних вчинках, діяльності, перетворення інших людей та оточуючого світу призводить до збагачення її життя та до самостворення себе. Із сказаного випливає, що особистість виступає базовим поняттям для нашого дослідження, а формування її в процесі морального виховання є найдієвішим на етапі становлення в період дошкільного дитинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена наукова проблема чи не найбільше знайшла відбиток у працях українських психологів І. Бега, О. Кононко та ін. Вони розглядають особистість у рамках системно-діяльнісного підходу як відносно стійку сукупність психічних властивостей та, водночас, як результат включення індивіда в простір міжособистісних зв'язків. На думку І. Бега, “основу внутрішнього світу особистості становлять розвинені особистісні цінності”. Ціннісну систему людини учений розуміє “як складний регулятор людської життєдіяльності, що охоплює і зовнішній для людини світ, і власне людину, в усіх її об'єктивних характеристиках” [2, с. 128-134].

Дослідження О. Кононко базуються на дотриманні принципу дитиноцентризму. Нею встановлено, що “особистісне становлення дошкільника є цілісним за змістом і характером, перспективно спрямованим процесом змінюваності в ході його розвитку соціальної та індивідуальної зрілості, життєвої компетентності, позиції у світі. Воно фіксує неперервний перехід якості буття дошкільника як особистості з нижчого на вищий рівень” [6, с. 19]. Тобто, індивід відчуває соціально зумовлену потребу бути особистістю та за певних умов виявляє здатність стати нею шляхом самореалізації у соціально значимій діяльності. Цим, власне, й визначається розвиток дитини як особистості.

Отже, аналіз останніх наукових джерел дає підстави з'ясувати, що процес виховання (морального зокрема) є основоположним у становленні особистості дошкільника. Формування морально вихованої особистості забезпечить її повноцінну життєдіяльність.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Здійснити теоретичний огляд особливостей становлення особистості дошкіль-

ника на основі аналізу поглядів класиків зарубіжної і вітчизняної психології та сучасників; подати основні концептуальні позиції щодо єдності процесів морального виховання і формування особистості на етапі дошкільного дитинства; з'ясувати сутність узагальненого визначення поняття “моральне виховання” стосовно дитини дошкільного віку в контексті її особистісного зростання; визначити вплив міжособистісних взаємин на формування морального досвіду дошкільника.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку наукового знання існують різні підходи персонологів щодо розуміння і трактування поняття “особистість”. Серед представників російсько-української психологічної думки концепція “людинознавства” Б. Ананьєва будується на теоретичних і експериментальних дослідженнях індивідуального розвитку людини в системі синтетичного людинознавства. Одним із її напрямів є вивчення людини як особистості. Розвиток людини він розглядав як цілісний процес, результатом якого є формування її індивідуальності. Сутність його становить єдність і взаємозв'язок властивостей людини як особистості й суб'єкта діяльності, в структурі яких функціонують природні властивості індивіда [1].

Автор філософсько-психологічної концепції С. Рубінштейн розкривав поняття “особистість” на індивідуальному рівні, через вивчення всієї системи її зв'язків із зовнішнім світом і через характеристику способу її існування. Теорію особистості він трактував як цілісну систему, яка є основою зв'язку всіх психічних процесів, що їй належать і нею скеровуються. У її змісті протиставлено “індивідуальні властивості особистості” “особистісним властивостям індивіда”, фактично виділено в людині власне особистісні властивості. До них він відносить ті, що “обумовлюють суспільно значущу поведінку і діяльність людини” (*авт.* поведінка – категорія моралі). Відповідно, людина як особистість формується вступаючи у взаємодію з навколишнім світом і людьми. Зокрема, С. Рубінштейн розглядав особистість передусім як “сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні впливи” [10, с. 512]. Тим самим С. Рубінштейн визначає особистість також як суб'єкт діяльності, провідною характеристикою буття якої виступають мотиви її дій та ставлення.

За переконаннями Г. Костюка, особистість варто розглядати як складну систему, в якій диференціюються та інтегруються психічні властивості, що розвиваються в індивіді під впливом соціальних чинників в умовах здійснення ним діяльності та спілкування з іншими людьми. Г. Костюк підкреслював, що

структура особистості як система має таку чотирирівимірність: мотиваційну, чуттєву (або емоційну), пізнавальну, діяльнісну [7, с. 152]. Тому однією із складових є моральна (авт.).

На думку О. Леонтьєва, індивід у спільній діяльності з іншими індивідами змінює навколишню дійсність і через неї змінює себе, стаючи особистістю. Він увів як основоположну для аналізу особистості категорію діяльності. Теорія особистості розкривається ним через аналіз структури мотиваційно-потребової сфери, де потреби визначаються як відправна точка будь-якої діяльності, відбиваючись у мотивах. Перші ознаки особистості проявляються тоді, коли починає встановлюватись ієрархія діяльностей або ієрархія мотивів. Становлення особистості в період дитинства визначається не лише тим, як вона сприймає себе в теперішньому, а й тим, як характеризує своє минуле і бачить майбутнє, а також які життєві перспективи малює перед собою. Він вважав, що розвиток особистості дитини проявляється в зміні ієрархії мотивів діяльності [8]. Тобто особистісний розвиток дитини відбувається в процесі переходу на нову стадію.

Серед зарубіжних теорій розвитку особистості виділяються психодинамічна (психоаналіз З. Фрейда і аналітична теорія К. Юнга), психосоціальна (взаємозалежність особистості й суспільства Е. Еріксона, гуманістична Е. Фромма), соціокультурна (К. Хорні), диспозиційна (Г. Олпорт), гуманістична (теорія самоактуалізації А. Маслоу, К. Роджерса) та ін. [11].

Психоаналітичний напрям у теорії особистості розробив засновник психоаналізу З. Фрейд. У ньому представлено взаємозв'язок між особистісними структурами "Id", "ego", "superego" і рівнями свідомості. На думку З. Фрейда, особистість завжди перебуває у внутрішньому конфлікті з собою. Це відбувається в результаті "взаємовідносин" уроджених інстинктів, впливу суспільства і подолання едипового комплексу, що й спричиняє розвиток особистості [11, с. 133-151].

На думку К. Юнга, автора аналітичної теорії особистості, сутність становлення особистості полягає в доведенні здатності людини до самопізнання та саморозвитку. Процес індивідуалізації (злиття її свідомого і несвідомого) дає змогу "самості" стати центром особистості, що, в свою чергу, допомагає індивідууму досягти самореалізації [11, с. 202]. Розвиток особистості у К. Юнга розглядається як динамічний процес, у якому виділяємо деякі протиріччя з поглядами З. Фрейда, хоча вони обидва визначають як необхідність забезпечення розвитку особистості.

У поглядах американського психолога Е. Еріксона знайшла відображення теорія взаємозалежності розвитку особистості й

суспільства. Він наголошував на соціокультурній зумовленості психіки людини і зауважував, що поведінка людини має біосоціальну природу та пристосувальний характер. На думку Е. Еріксона, необхідно привертати увагу до здатності людини переборювати життєві труднощі психосоціального характеру, оскільки кожна особиста і соціальна криза є стимулом до особистісного зростання індивідуума. Ним було запроваджено і розкрито поняття психо-соціальної ідентичності, а також розроблена теорія восьми-стадіального розвитку особистості, яку проходить кожен у своєму житті [11, с. 221-243]. Більшість інших постфрейдистів, за основу вчення яких було взято психодинамічну орієнтацію, як і Е. Еріксон, значну роль відводили культурним і міжособистісним чинникам у формуванні особистості. Так, гуманістична теорія психоаналізу Е. Фромма розкриває взаємодію соціокультурного впливу з унікальними людськими потребами в процесі формування особистості. Маючи “позитивну свободу”, досягнення якої здійснюються через “спонтанну активність”, діти діють відповідно до “власної внутрішньої природи” [11, с. 249]. Тобто, під особистістю він розуміє цілісність вроджених та пріоритетних психічних властивостей, що характеризують індивіда та роблять його унікальним. Саме спрямування її через відповідну діяльність, на думку Е. Фромма, сприяє формуванню особистості.

Соціокультурна теорія особистості набула розвитку в поглядах К. Хорні. Сутність її концепції полягає у важливості культурних і соціальних впливів на розвиток особистості. Характеризуючи період дитинства, вона зазначила, що для цього вікового етапу є значимими потреби в задоволенні й безпеці [11, с. 256], а отже, в дотриманні правил поведінки й комфортному перебуванні в оточенні (авт.).

Американський представник персонологічного напрямку психології особистості (диспозиційної теорії) Г. Олпорт, якого вважають засновником системного підходу до вивчення особистості й укладачем лексикону опису її рис, розглядав особистість як динамічну організацію особливих мотиваційних систем, звичок, установок і особистісних рис усередині індивіда, які визначають унікальність його пристосування до середовища (через узагальнення звичок, поведінки, вчинків та ін.) [11, с. 273-285].

На думку ще одного американського психолога А. Маслоу, який є одним із провідних представників так званої гуманістичної психології, особистість необхідно розглядати цілісно. Головним його досягненням є розробка концепції самоактуалізації особистості, яка, існуючи у вигляді вроджених потенційних можли-

востей, проявляється під впливом соціальних умов. Увівши поняття “самоактуалізація”, він зазначав, що її як здатність мають усі психічно здорові й повноцінно себе реалізуючі творчі особистості. За цих умов він зауважував на необхідності активної і продуктивної діяльності в розвитку особистості [11, с. 483-488]. За концепцією особистості А. Маслоу, самоактуалізація особистості є тим основним стрижнем, навколо якого будується психологічне благополуччя.

Зарубіжний представник гуманістичної психології (феноменологічного напрямку в теорії особистості) К. Роджерс у структурі особистості найголовнішим вважав Я-концепцію, яка утворюється внаслідок взаємодії суб'єкта із зовнішнім (насамперед соціальним) середовищем. За його теорією, особистість має повно реалізувати власне “Я”, збагачуючи накопичений досвід і створюючи індивідуальну унікальність [11, с. 536]. К. Роджерс, досліджуючи педагогічні умови, необхідні для здійснення процесу гармонійно поєданого морального і розумового розвитку, зазначив, що він проходитиме успішніше, коли дитина вільно усвідомлюватиме власний життєвий досвід. Становлення особистості має відбуватися через прагнення до свідомої діяльності й творчості. В процесі актуалізації розширюються і зростають можливості для загального становлення особистості. Йому належить авторство клієнтоцентричного (людиноцентричного) підходу, що в сучасній психології здобуло широкої популярності під назвою дитиноцентричний підхід.

Ознайомлення з основними характеристиками поняття розвитку, становлення, формування особистості у літературно-джерельній базі дозволило виявити такі спільні тенденції у його тлумаченні: кількісні та якісні зміни в цілісній системі, що має певну суму окремих рис, які проявляються у соціальному оточенні. З цього виникає наступне завдання нашого дослідження – з'ясувати зв'язок між формуванням особистості і місцем у цьому процесі морального виховання.

Значний внесок у розробку зазначеного питання здійснили психологи Л. Божович [3], Л. Виготський [4], Д. Ельконін [12] та ін. У їхніх працях здійснено спробу окреслити основні стадії процесу формування особистості дитини, охарактеризувати діалектику, рушійні сили і механізми послідовної зміни провідних мотивів її діяльності. Визначено, що в дитинстві формуються основні мотиваційні, інструментальні, стильові риси особистості (серед яких і моральні). Так, Л. Виготський, розробивши культурно-історичну теорію особистості, відзначав, що ситуація розвитку дитини сама собою є соціальною і культурною ситуацією:

всі її контакти опосередковуються відносинами з іншими людьми, насамперед – дорослими [4]. Відповідно, стосунки між дитиною і дорослими є основою морального виховання.

У дослідженнях Л. Божович розкрито природу і шляхи формування стійкості особистості. Базуючись на поняттях “провідна діяльність”, “соціальна ситуація розвитку”, які введені Л. Виготським, Л. Божович дослідила динаміку взаємодії діяльності й міжособистісного спілкування дитини, що формує її внутрішню позицію. Ця позиція є однією з головних характеристик особистості, передумовою її розвитку, що розуміється як сукупність основних мотивів діяльності. Продовжуючи вчення О. Леонтьєва [8], вона надавала пріоритет ідеї діяльнісного підходу в особистісному становленні дошкільника [3]. Відтак, через сплановану систематичну діяльність можна здійснювати на дитину моральні впливи.

Отже, процес морального виховання характеризується передусім цілеспрямованістю. Його мета – формування особистості досягається на основі врахування таких базових положень:

- рушійною силою розвитку особистості є стимулювання її самосвідомості як механізму регуляції поведінки;
- психологічні закономірності, механізми та умови становлення особистісної позиції як елементарної форми самовизначення дошкільника виступають орієнтиром для здійснення виховних впливів.

Тобто, під формуванням особистості слід розуміти процес розвитку особистості, зміну психологічної динамічної функційної структури особистості та її змісту під впливом зовнішніх чинників (у нашому дослідженні – під впливом морального виховання). На думку Л. Виготського, “виховання можна визначити як плано-мірний, доцільний, умисний вплив та втручання у процес природного зростання організму” [4, с. 91-92]. Враховуючи це, провідною метою є забезпечення систематичного і послідовного педагогічного впливу на розвиток особистості дитини дошкільного віку, оскільки формування особистості здійснюється в процесі спрямованого виховання, засвоєння нею моральних норм і правил поведінки. Відтак, виховання особистості – збагачення моральної свідомості й поведінки дошкільника, його залучення до світу вироблених людством цінностей, формування ціннісних основ ставлення до навколишнього світу та самого себе, закладання фонду його “хочу” (потреб, прагнень, намірів, мрій, інтересів, життєвих планів, мотивів, цілей) [5, с. 17]. Звідси випливає необхідність з’ясування сутності поняття “моральне виховання” у процесі становлення особистості дитини дошкільного віку.

У сучасних дослідженнях з дитячої психології визначені особливості розвитку дошкільника, зокрема прагнення діяти від імені власного “Я”, поява регуляторів поведінки, якими виступають моральні еталони, узгоджувати власні вчинки з діяльністю однолітків. Тобто, в такий спосіб відбувається накопичення власного морального досвіду, що базується передусім на встановленні міжособистісних взаємин. Як зазначає О. Кононко, “комплексною характеристикою дошкільника як суб’єкта життя є життєдіяльність. Вона відображає процес концептуалізації дитиною навколишнього світу та себе в ньому, акумулює різноманітні прояви суб’єктної активності особистості, розкриває діяльнісну та діалогічну сутність дошкільника. Здатність дитини зазначеного віку не лише залежати від умов своєї життєдіяльності, а й певним чином впливати на них, відбивається в її позиції щодо оточення та самої себе” [6, с. 19]. Пояснення складових особистісного зростання дитини в дошкільному віці подано в Коментарі до Базового компонента дошкільної освіти в Україні: “для визначення життєвої компетентності” дитини необхідно враховувати “не лише те, що вона знає, а й уміє, позитивно ставиться, адекватно діє” [5, с. 49].

Враховуючи вище зазначене, формування особистості дошкільника ми розглядаємо як процес розвитку особистості у віці до 6 років на основі здійснення на нього виховного впливу. Відповідно, спираючись на те, чим вже дитина оволоділа, дорослі організують її діяльність з оволодіння новими сторонами дійсності та опанування нових форм поведінки. Отже, визначальним у формуванні особистості виступає діяльність та система діяльнісно-опосередкованих стосунків із особою або групою осіб. Рушійною силою при цьому є система мотивів, які в кінцевому рахунку й визначають провідну діяльність, поведінку, зрештою, саму особистість.

Отже, в сучасній парадигмі формування особистості дитини-дошкільника розглядається на основі реалізації принципу дитиноцентризму. Відтак умовами особистісного зростання у дошкільному віці є знання про моральні норми, прагнення, поведінка особистості, виховний вплив, який чиниться на неї, і відповідно зміст її діяльності, під час якої дитина вступає у міжособистісні стосунки. Цей комплекс чинників є визначальним і для процесу морального виховання дитини-дошкільника.

Висновки і перспективи. В результаті аналізу окресленої наукової проблеми з’ясували, що формування особистості в період дошкільного дитинства здійснюється у тісній взаємодії з її моральним вихованням, під яким розуміють обізнаність з моральними нормами і правилами та застосування їх у власній

поведінці (проявляється у звичках та вчинках під час діяльності). Тобто, концепт “моральне виховання” виступає і як паралельний процес, і як складова у розвитку та становленні особистості дитини, що зумовлено цілим рядом вікових особливостей. Формування особистості здійснюється шляхом накопичення дитиною власного морального досвіду, який вона здобуває у ході діяльності та під час встановлення міжособистісних взаємин з дорослими та ровесниками. Перспективи подальших наукових пошуків вбачаємо у вивченні діяльнісного підходу в моральному зростанні особистості на етапі дошкільного дитинства.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Борис Герасимович Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 380 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : [у 2 кн.] / кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади / Іван Дмитрович Бех / [ред. О. І. Цибульська]. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
3. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте / Лидия Ильинична Божович. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с.
4. Выготский Л. С. Вопросы детской психологии / Лев Семенович Выготский. – СПб. : Союз, 1997. – 224 с.
5. Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні : [наук. метод. посіб.] / наук. ред. О. Л. Кононко. – К. : Ред. журн. “Дошкільне виховання”, 2003. – 243 с.
6. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника : автореф. дис. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна і вікова психологія” / Олена Леонтіївна Кононко. – К., 2001. – 37 с.
7. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк ; за ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Рад. шк., 1989. – 608 с.
8. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – [2-е изд.]. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
9. Про дошкільну освіту: Закон України. – К. : Ред. журн. “Дошкільне виховання”, 2001. – 56 с.
10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 720 с.
11. Хьелл Л. Теории личности / Хьелл Ларри А., Зиглер Дэниел Дж. – СПб. : Питер, 2004. – 607 с. : ил. – (Серия “Мастера психологии”).

12. Эльконин Д. Б. Детская психология (Развитие ребенка от рождения до 7 лет) / Даниил Борисович Эльконин. – М. : Учпедгиз, 1960. – 328 с.

Essence of generalized notion “moral education” concerning children preschool age in context their personality growth is considered in this article. The peculiarities of maturing preschooler’s person as a result of analysis opinion of classics foreign scholars and the psychology’s science of our country and also contemporaries are revealed. The main conceptual positions of unity of processes moral education and formation person in a period childhood are consideration. The influences of interpersonal relations over formation children’s moral experience are determined.

Keywords: moral education, preschooler, formation, maturing, person, interpersonal relations, educational influence, moral development, moral experience.

Отримано: 11.03.2012 р.

УДК 159.954.4: 316.6

Ю.О.Лукомська

Психологічні підходи до проблеми КРЕАТИВНОСТІ

Стаття присвячена розгляду проблеми креативності. У статті аналізуються поглядів класиків психологічної науки – зарубіжних та вітчизняних – на проблему, пропонуються різні визначення поняття, наводяться сучасні розуміння проблеми.

Ключові слова: внутрішня (творча) мотивація, гра, дивергентне та конвергентне мислення, інтелект, інтелектуальна активність, креативність, креативний індивідуум, оригінальність, первинна креативність, свідоме та несвідоме, самоактуалізація, соціальне оточення, сценарій, творчі здібності, творчість, творчий потенціал.

Статья посвящена рассмотрению проблемы креативности. В статье анализируются взгляды классиков психологической науки – зарубежных и отечественных – на проблему, предлагаются различные определения понятия, приводятся современные понимания проблемы.

Ключевые слова: внутренняя (творческая) мотивация, игра, дивергентное и конвергентное мышление, интеллект, интеллектуальная